

اسلام و ناسیونالیسم: نگرش ذات‌انگارانه و متکلمانه‌ی مطهری به ناسیونالیسم

حسن محدثی گیلوایی^۱

به گواه آثار مختلف آیت‌الله مرتضی مطهری، می‌توانیم او را یک متکلم بدانیم نه فیلسوف، مورخ، یا نظریه‌پرداز اجتماعی. مطهری در "خدمات متقابل اسلام و ایران" از موضع متکلمی مسلمان به‌صورتی مدافعه‌گرانه، اعتقادی‌اندیشانه، جدلی و در بسیاری موارد توطئه‌اندیشانه به نقد ایده‌تولوژی ناسیونالیسم می‌پردازد. روشن است که این مدافعه‌گری و نیز نقد ناسیونالیسم در کار او ریشه در اندیشه‌های ایران‌گرایان زمانه‌ی وی دارد و او در مقام پاسخ‌بدان‌ها، به دفاع از اسلام برخاسته است. موضع مدافعه‌گرانه و کلامی او سبب شده است که بحث‌ها و شواهد و مدعیات تاریخی وی فاقد اعتبار لازم در بحث از نسبت متقابل اسلام و ایران شود. این سوگیری در عنوان کتاب نیز نمایان است؛ عنوانی که می‌خواهد هم ایرانیان و هم مسلمانان را راضی نماید و مصالحه‌جویانه است. او می‌کوشد نشان دهد علاوه بر این‌که ایرانیان با طوع و رغبت اسلام را پذیرفته‌اند، از موهبت آن نیز بهره‌مند گشته‌اند. بدین ترتیب، حمله‌ی اعراب به ایران و جهان‌گشایی مسلمانان در عصر خلفای راشدین در تحلیل مطهری، موهبتی بزرگ برای ایرانیان بوده است! سنجه‌ای که مطهری برای سنجش موهبت‌آمیز بودن این حمله در نظر می‌گیرد، نه تباهی زنده‌گی ایرانیان در طول دوره‌ی طولانی سیطره‌ی امویان و عباسیان بر ایران و تفاخر نژادی عرب بر ایرانی، و نه شورش‌ها و جنبش‌های ضدعربی ایرانیان، بل که دست‌آوردهای کلان تاریخی در دوره‌ای طولانی از تاریخ ایران و اسلام است. روشن است که چنین سنجه‌ای در هر اثر محققانه، من‌عندی و فاقد اعتباری جهان‌شمول تلقی خواهد شد. علاوه بر این، آنچه از لابه‌لای آرای مطهری در باب ناسیونالیسم قابل استنباط است، نگرش ذات‌گرایانه او به ناسیون (ملت) و ناسیونالیسم (ملت‌گرایی) و عناصر سازنده‌ی آن است. مطهری ملت را نه هم‌چون برساختی اجتماعی بل که واجد ذاتی عینی و بیرونی می‌داند و به جست‌وجوی مؤلفه‌های ذاتی و عینی مفهوم ملت می‌پردازد. علاوه بر این، "خدمات متقابل ایران و اسلام" نشان می‌دهد که مطهری با نظریه‌های مختلف در باب ایده‌تولوژی ناسیونالیسم آشنا نیست. در نهایت، می‌تواند گفت که آرای مطهری در باب ناسیونالیسم و نسبت ایران و اسلام، اثری اعتقادی‌اندیشانه است.

^۱. استادیار گروه جامعه‌شناسی واحد تهران مرکزی دانشگاه آزاد اسلامی